

DERLEME SÖZLÜĞÜ'NDE ÖZEL ADLARLA OLUŞTURULAN BİRLEŞİK SÖZLERİN TÜRLEŞME BAĞLAMINDA GÖRÜNÜMLERİ

Doç. Dr. Yeter TORUN ÖĞRETMEN

Çukurova Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

ORCID ID: 0000-0003-3665-2775

ÖZET

Dilde yeni kavramları, durumları adlandırmada o dil konuşurlarının algıları, bakış açısı, kültürel kodları belirleyici olmaktadır. Dil çalışmalarında adlarla ilgili olarak özel ad ve tür adı ayrımı yapılır. Adbilimde tür adının özel ada dönüşmesi “özelleşme”; özel adın tür adına dönüşmesi “türleşme” şeklinde adlandırılmaktadır. Türkiye Türkçesinin genel söz varlığında türleşmeye dayalı olarak “kaşmir, kangal, istanbul; Acem lalesi, Arap sabunu, İstanbul kekiği” gibi tek veya birleşik sözcükten oluşan birçok sözlük birimi yer almaktadır. Gerek adbilim gerekse sözlükbilim çalışmaları çerçevesinde Türkiye Türkçesinin söz varlığında türleşmeye dayalı sözlük birimler üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Türkiye Türkçesinin genel sözvarlığı dışında halk ağzında özel adların türleşme bağlamındaki kullanım özellikleri nasıl bir görünüm sergilemektedir? Bu soru, çalışmanın çıkış noktasını oluşturmuştur. Bu sorunun karşılığını bulmak için Türkiye Türkçesi ağızlarının sözvarlığını ortaya koyan Derleme Sözlüğü’ndeki verilerden yararlanılmıştır. Bu çalışmanın kapsamı Derleme Sözlüğü’nde özel adlarla oluşturulan birleşik sözlerle sınırlandırılmıştır. Öncelikle Derleme Sözlüğü’nde özel adlarla oluşturulan birleşik sözler belirlenmiştir. İlgili veriler özel adın türüne göre yer adıyla oluşan birleşik sözler, millet / halk / boy/ topluluk adıyla oluşan birleşik sözler ve kişi adıyla oluşan birleşik sözler olmak üzere üç başlık altında ele alınmıştır. Yer adıyla oluşan birleşiklerde “Antep, Bayburt, Halep, İstanbul, Mekke, Mut, Şam” gibi yer adlarıyla birleşikler oluşturulduğu görülmüştür. Millet / halk / boy vb. adlarla oluşan birleşiklerde “Acem, Alaman, Arap, Çerkez, Firenk, Macar” gibi özel adlarla birleşik oluşturulduğu gözlenmiştir. Kişi adlarıyla oluşan birleşiklerde ise “Ayşe, Fatma, Ali” özel adları sıkça kullanılmıştır. İnceleme sonucunda Derleme Sözlüğü’nde özel adlarla oluşturulan birleşiklerin çok azının genel sözvarlığına yansıdığı tespit edilmiştir. İncelenen birleşik sözlerin kavram alanları açısından sıklıkla hayvan veya bitki adı oluşturduğu görülmüştür. Bunların dışında yiyecek, nesne, oyun, huy gibi farklı kavram alanlarına yönelik kullanımlar olduğu da gözlenmiştir.

Anahtar kelimeler: Sözvarlığı, adbilimi, özel ad, türleşme, Derleme Sözlüğü.

1.GİRİŞ

Sözvarlığı, sadece bir dilde birtakım seslerin bir araya gelmesiyle kurulmuş simgeler, kodlar ya da dilbilimdeki terimiyle göstergeler olarak değil, aynı zamanda o dili konuşan toplumun kavramlar dünyası, maddi ve manevi kültürünün ve dünya görüşünün yansıtıcısıdır (Aksan, 1996: 7). Türkçenin sözvarlığı da bu bağlamda Türk insanının kültür ve dünyayı algılayış biçiminin somutluk kazanmış biçimini oluşturmaktadır. Dilde yeni kavramları, durumları adlandırmada o dil konuşurlarının algıları, bakış açısı, kültürel kodları belirleyici unsurlardır.

Türkiye Türkçesinin genel sözvarlığını ortaya koyan Türkçe Sözlük'te farklı özelliklerde birçok sözlükbirimle karşılaşılmalıdır. Ad bilimi çalışmalarında bir tür adının özel ada dönüşmesi “özelleşme”; bir özel adın tür adına dönüşme durumu “türleşme” olarak adlandırılmaktadır (Şahin, 2016: 13, 14) Türkçe Sözlükte de “*Adana kebabı, Afrika çekirgesi, Afyon kaymağı, amerikaüzümü, arap sabunu, Arap tavşanı, istanbulun*” vb. kullanımlarda olduğu gibi kimi sözlükbirimlerin, bir özel adın tür adına dönüşmüş biçimlerden oluştuğu görülür (GTS). Ölçünlü Türkiye Türkçesinin sözvarlığında türleşmeyle ortaya çıkan birçok sözlükbirimle karşılaşılmalıdır. Bu çalışmanın çıkış noktasını ise “Halk ağzına yönelik sözvarlığı içinde türleşme yoluyla oluşan sözvarlığının görünümü ne durumdadır, halk ağzında yer alan bu türden kullanımlar genel sözvarlığına yansımış mıdır, halk ağzında türleşme yoluyla oluşan sözler hangi kavram alanlarına yönelik sözlerdir?” türünden sorular oluşturmıştır. Bu sorulara yanıt bulmak için Türkiye Türkçesi ağızlarının sözvarlığını ortaya koyan Derleme Sözlüğü'ndeki (DS) verileri esas alınmış, çalışmanın kapsamı DS'de özel adlarla oluşturulan birleşik sözlerle sınırlandırılmıştır. DS'de özel adlarla oluşturulan birleşik sözler, birleşigi oluşturan özel adın türüne, Güncel Türkçe Sözlük'te (GTS) yer alıp almama durumuna ve kavram alanına göre incelenmiştir.

2. BULGULAR

Derleme Sözlüğü'nde özel adla oluşan birleşik sözler, özel adın türüne göre yer adı, millet / halk / boy/ topluluk adı ve kişi adı olma özellikleri açısından üç ana başlık altında ele alındı.

2.1.Yer Adıyla Oluşturulan Birleşik Sözler

Antep karası: Bir çeşit kırmızı üzüm.

Ballı basra: Tütünlere, yağışlı zamanlarda dadanan pirecik 'Les Pucerons'

Bayburt çalkaması: Tuzsuz yağ ile kavrulmuş unu, ezilmiş fındık ve şekerle karıştırarak yapılan ve küçük çocuklara kuvvetlenmeleri, beslenmeleri için her gün azar azar yedirilen yiyecek.

Çin tavuğu: Boynu tüysüz, gövdesi uzun bir cins tavuk.

Helep şalgamı: Yer elması.

İstanbul üzümü: Böğürtlen.

İzmiririsi: Tavşan avlamaya yarayan iri saçma.

Kabeyolu: Samanyolu.

Mekkeyolu: Samanyolu.

Mutüzümü: Çekirdeği kolay ezilen siyah ve gevrek bir çeşit üzüm.

Şamişi: İçine irmik helvası konularak yapılan bir çeşit börek.

Şambastı: Bir çeşit yüzük.

2.2.Millet/ Halk / Boy / Adıyla Oluşturulan Birleşik Sözler

Acemçiçeği: Gecesafası çiçeği

Acemkeleri: Bukalemun

Acem ocağı: Maltız, ızgaralı demir ocak.

Acem taşı: İçi iki kilo kadar sıvı alabilen tas.

Amarkanomcası: Aşılanmamış, yabanıl asma.

Alaman çıplağı: Bir çeşit tabanca.

Alaman gaşığı: Tahtadan yapılmış oluk.

Alaman kınası: Bir çeşit kına.

Arab bilbili / arab bulbulu: Başı ve kuyruğu siyah renkli, tatlı sesli bir kafes kuşu.

Arab elması: İrice, koyu kırmızı, mayhoş, kiraz mevsiminde yetişen bir çeşit elma.

Arap buturağı: Yüksek, kısa dallı, dikensi bir yaz bitkisi.

Arap dudağı (I): Siyah beyaz iplikten dokunan alaca kumaş.

Arap dudağı (II): Ocakların yanında, kibrit ve buna benzer mutfak gereçleri koymak için duvara geniş bir alt dudak biçiminde çamurdan yapılan yer.

Arap işi: Katır.

Arap kabağı: Kara kabak.

Arap kadayıfı: Ekmek kadayıfına benzer bir çeşit kadayıf.

Arap kılçığı: Buğdayın içinde bulunan, yulafa benzer bir çeşit zararlı böcek.

Arap könçeği: Ebe gümeci cinsinden katmerli ve lezzetli bir kır otu.

Arap oturağı: Derelerde su akıntılarının yaptığı çukurluklar.

Arap oyunu: Düğünlerde büyükler tarafından oynanan eğlenceli bir oyun.

Arap saçı: 1. Dere otuna, eğreltiotuna benzeyen, kendine has kokusu olan ve yenebilen bir çeşit ot. 2. Eğreltiotu. // GTS: 1. *İsim, bitki bilimi* Küçük, yuvarlak ve çok sık yeşil yaprakları olan, uzadıkça aşağı doğru sarkan bir tür süs bitkisi.

Arap şalgamı: 1. Siyah turp. 2. Kara kabuklu yerelması.

Arap tavşanı: 1. Bir çeşit tavşan. 2. Sincap. // GTS: Kemirgenlerden, Kuzey Afrika ve Arabistan'da yaşayan, tahıllarla beslenen, boyu 20, kuyruğu ise 22 santimetre kadar olan bir tür memeli (Jaculus jaculus).

Arap yemeği: Tuz ve karabiber karıştırılarak yapılan bir katık.

Çerkez kuşu: Uçurtma.

Çingen kuşu: Serçe kuşu.

Firek bağı: Boyunbağı, kravat.

Firenk gülü: Krizantem denilen çiçek.

Firenk patlıcanı: Domates.

Firenk pekmezi: Salça.

Frenk elması: Domates.

Kürt bulguru: Yuvarlak, sert kar tanesi, bulgurcuk.

Kürtküpesi: Bir çeşit kilim.

Macar ördeği: Kazdan küçük, beyaz renkli, eti sevilen bir çeşit ördek.

Osmanlıcücüğü: Sarı ve kara renkli bir çeşit kuş.

2.3.Kişi Adıyla Oluşturulan Birleşik Sözcükler

Ağsa kadın: Ağsa kadın fasulyesi. // GTS: ayşekadın.

Ahmedbey: Bir çeşit tatlı üzüm.

Akfatma: 1. Lor tatlısı. 2. Yağ, yumurta ve kül suyu ile yapılan, üzerine ılık şerbet dökülen tatlı, şekerpare.

Alibeğ buğdayı: Bir çeşit bağday.

Alicingil ocağı: Karmakarışık, çok dağınık yer.

Aliçehre: Yuvarlak, küçük ve siyah renkli, üzüme benzer meyvesi olan ve dericilikte kullanılan bir ağaç.

Alidede: Güz armudu, küçük ve bir tarafı kırmızı armut.

Alifaka: Lâf ebesi, lâf ustası.

Alihanı: Büyük kadın baş örtüsü.

Alikarı: Kadınların işine çok karışan erkek.

Alikız: Eli ev işine yatkın, kadın işi yapabilen erkek. / Vücudu ve hareketleriyle erkeğe benzeyen kız.

Ayşe abat: En az 5 metre uzağa dikilen parayı cevizle vurma oyunu.

Ayşe kadın: Molla Mehmet adı verilen yaban ördeği çeşidinin dişisi.

Bıyıklı Fadime: Kadın yaradılışlı erkek.

Bodurmahmut: 1. İlaç olarak kullanılan, güve için tütsü yapılan bir çeşit ot, teucrium labiata. / 2. Salatası yapılan bir bitki.

Cemal böğrölces: Bezelye

Delibayram: Delişmen, hoppa.

Delimemet: Kışın kuzeyden çok hızlı esen rüzgâr.

Fatma kadın kuşağı: Gök kuşağı.

Gülfatma: Hatmi çiçeği.

Hasanbalığı: Kertenkele.

Hasandağı: Bir çeşit çiftetelli oyunu.

Karafatma (I): Bir çeşit siyah çekirge // GTS: Kın kanatlılardan, böcek, kurt ve sümüklü böceklerle beslenen, tarıma yararlı, parlak siyah renkli bir böcek, ağılı böcek (Carabus).

Karafatma (II): Mezarlıklarda ve bahçelerde çıkan yapışkan bir cins ot.

Karafatma (III): Hindi.

Kel Fatma > kel tavuk: Hindi.

Kısacık mahmut: Tütüne karıştırılıp içilen, sarılık hastalığında kullanılan yaban otu.

Koca bayram: Şeker bayramı.

Küçükayşe: Serçe parmak.

Memişhana: Ayakyolu, hela.

Meryemana kuşağı: Gökkuşağı.

Mustafa kuşu: Çalikuşu.

Öksüzali [> öksüzöğlan]: Çiğdeme benzer, beyaz ya da mor çiçek açan bir kır çiçeği, kardelen.

Selman ağacı: Dokuma aygıtında bezlerin sarıldığı sopa.

Tatlıbayram [> tatlımiyan]: Toprak altında kalan bölümü hekimlikte kullanılan, iki çenekli, kapalı tohumlulardan bir çeşit küçük ağaç.

Yarımmine: Felç.

3.SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Tablo-1

DS'de Yer adıyla oluşan Birleşik sözler	GTS'deki durumu	Hayvan adı	Bitki adı	Yiyecek adı	Nesne	Diğer
Antep karası	-		+			
Ballı basra	-	+				
Bayburt çalkaması	-			+		
Çin tavuğu	-	+				
Helep şalgamı	-		+			
İstanbul üzümü	-		+			
İzmiririsi	-				+	
Kabeyolu	-					+
Mekkeyolu	-					+
Mutüzümü	-		+			
Şam işi	-			+		
Şambastı	-				+	

Derleme Sözlüğü'nde Türkiye sınırları içinde veya dışında yer alan yer adlarıyla birleşik sözler oluşturduğu görülmektedir. DS'de tespit edilen kullanımlarda *Antep*, *Bayburt*, *İstanbul*, *İzmir*, *Mut*, *Basra*, *Çin*, *Halep* (*Helep*), *Kabe*, *Mekke*, *Şam* yer adlarının kullanıldığı birleşik sözlerin hiçbirine GTS'te rastlanmamıştır. Bu durum, bu birleşik sözlerin genel sözvarlığına yansımadığını göstermektedir. İlgili yer adlarıyla oluşan birleşiklerin türleşme bağlamında hayvan adı, bitki adı, yiyecek ve nesne adı oluşturmuştur. Uzayla ilgili olarak *samanyolu* için kültürel kodlar bağlamında kutsal sayılan yer ve mekanlardan yararlanılarak *Kabeyolu* ve *Mekkeyolu* birleşiklerinin kullanımı dikkat çekmektedir (tablo-1).

Tablo-2

<i>Millet/ Halk / topluluk vb. Adıyla Oluşturulan Birleşik Sözcükler</i>	<i>GTS'deki durumu</i>	<i>Hayvan adı</i>	<i>Bitki adı</i>	<i>Yiyecek adı</i>	<i>Nesne</i>	<i>Diğer</i>
Acemçiçeği:	-		+			
Acemkeleri	-	+				
Acem ocağı	-				+	
Acem taşı	-				+	
Amarkanomcası (GTS: Amerikan üzümü)	-		+			
Alaman çıplağı	-				+	
Alaman kınası	-				+	
Alaman gaşığı	-				+	
arap bilbili / bulbulu	-	+				
Arab elması	-		+			
Arap buturağı	-		+			
Arap dudağı (I)	-				+	
Arap dudağı (II)	-					+
Arap işi	-	+				
Arap kabağı	-		+			
Arap kadayıfı	-			+		
Arap kılçığı	-	+				
Arap könceği	-		+			
Arap oturağı	-					+
Arap oyunu	-					+
Arapsacı	+		+			
Arap şalgamı	-		+			
Arap tavşanı	+	+				
Arap yemeği	-			+		
Çerkez kuşu	-				+	
Çingen kuşu	-	+				
Firek bağı	-				+	
Firenk gülü	-		+			
Firenk patlıcanı	-		+			
Firenk pekmezi	-			+		
Frenk elması	-		+			
Kürt bulguru	-					+
Kürt küpesi	-				+	
Macar ördeği	-	+				
Osmanlıcücüğü	-	+				

Derleme Sözlüğü'nde millet, halk, topluluk vb. özel adlardan Acem, Ameriken (Amarkan), Alman (Alaman), Arap, Çerkez, Çingene (Çingen), Frenk, Kürt, Macar ve Osmanlı adlarıyla birleşik sözcükler oluşturulduğu görülmüştür. Millet, halk, topluluk vb. özel adlarla oluşan birleşik

sözlerden yalnızca *arapsacı* ve *arap tavşanı* sözleri, sözlük birimi olarak GTS’te yer alırken, diğer birleşik sözlere GTS’de rastlanmamıştır (Bk. Tablo-2).

Tablo-3

<i>Millet/ Halk / topluluk vb. Adı</i>	Birleşik söz sayısı
Acem	4
Amerikan (amarkan)	1
Alman (Alaman)	3
Arap	16
Çerkez	1
Çingene (Çingen)	1
Frenk	5
Kürt	2
Macar	1
Osmanlı	1
TOPLAM	35

DS’de millet / halk / topluluk vb. özel adların kullanımlarının tespit edildiği 35 birleşik sözden 16’sında “Arap” adının kullanıldığı görülmektedir. Bu veriler halk ağzında türleşme için en fazla “Arap” sözcüğünün tercihini ortaya koyarken, bu özel adı, Frenk ve Acem özel adları takip etmektedir (bkz. Tablo-3). Belirlenen 35 birleşik söz, kavram alanlarına göre ele alındığında 8’i hayvan, 11’i bitki, 9’u nesne, 3’ü yiyecek, 4’ü ise farklı kavram alanlarına yönelik tür adı oluşturmuştur (Bkz. Tablo-2).

Tablo-4

<i>Kişi Adıyla Oluşturulan Birleşik Sözler</i>	<i>GTS’deki durumu</i>	<i>Hayvan adı</i>	<i>Bitki adı</i>	<i>Yiyecek adı</i>	<i>Nesne</i>	<i>Diğer</i>
Ağşa kadın / (ayşekadın: GTS)	+		+			
Ahmedbey	-		+			
Akfatma	-			+		
Alibeğ buğdayı	-		+			
Alicingil ocağı	-					+
Alıçehre	-		+			
Alidede	-		+			
Alifaka	-					+
Alihanı	-				+	
Alikarı	-					+
Alikız	-					+
Ayşe abat	-					+
Ayşe kadın	-	+				
Bıyıklı Fadime	-					+
Bodurmahmut	-		+			
Cemal böğrülcesi	-		+			

Delibayram	-					+
Delimemet	-					+
Fatma kadın kuşağı	-					+
Gülfatma	-		+			
Hasanbalığı	-	+				
Hasandağı	-					+
Karafatma (I)	+	+				
Karafatma (II)	-		+			
Karafatma (III)	-	+				
Kel Fatma > kel tavuk	-	+				
Kısacık mahmut	-		+			
Koca bayram	-					+
Küçükayşe	-					+
Memişhana	-					+
Meryemana kuşağı	-					+
Mustafa kuşu	-		+			
Öksüzali [-> öksüz oğlan]	-		+			
Selman ağacı	-				+	
Tatlıbayram [-> tatlımiyan]	-		+			
Yarım mine	-					+

DS’de birleşik sözlerde kişi adlarının kullanımıyla da birleşik sözlerin oluşturulduğu ve bu birleşiklerin farklı kavram alanlarına yönelik kullanımları olduğu görülmektedir. DS’de belirlenen örneklerde *Ayşe, Ahmet, Ali, Fadime, Mahmut, Cemal, Bayram, Hasan, Mehmet / Memet, Fatma, Meryem, Mustafa, Selman* ve *Mine* adlarıyla oluşan birleşik sözlerle karşılaşılmıştır. Bu kişi adlarından birleşik söz oluşturmada en fazla tercih edilenleri; *Ali, Fatma, Ayşe* adları oluşturmaktadır.

İnceleme örneklemini bağlamında kişi adlarıyla oluşturulan birleşik sözlerden *ayşekadın* ve *karafatma* (I) sözlükbirim olarak GTS’de yer alırken, diğer sözlere GTS’de rastlanmamıştır.

DS’de kişi adlarıyla oluşturulan birleşik sözler kavram alanları açısından incelendiğinde hayvan, bitki, yiyecek, nesne ve diğer kavram alanlarına yönelik tür adları oluşturabilmektedir (Bkz. Tablo-4).

Ölçünlü Türkçede erkek gibi davranışları olan kadın için kullanılan “erkek Fatma” türünden kullanımlara karşılık, DS’de kadın gibi davranışları olan erkekleri tanımlayan “*Alikarı, Alikız, bıyıklı Fadime*” gibi birleşik sözlerle de karşılaşılmaktadır.

Tablo-5

ÖZEL ADIN TÜRÜ	SAYISI	ORANI
<i>DS’de yer adıyla oluşan birleşik sözler</i>	11	%13
<i>Millet/ halk / topluluk vb. adıyla oluşturulan birleşik sözler</i>	35	%43
<i>Kişi adıyla oluşturulan birleşik sözler</i>	36	%44
TOPLAM	82	

Sonuç olarak DS’de yer alan örnekler bağlamında halk ağzında özel adların tür adı oluşturmasında birleşik sözlerde en fazla kişi adlarından ve millet / halk /topluluk vb. adlardan yararlanıldığı görülmektedir (Bkz. Tablo-5). DS’de belirlenen birleşik sözlerin çok azının GTS’de yer alması, bu türden kullanımların daha çok halk ağzında yaşadığını göstermektedir. DS’de yer alan ama GTS’ye yansımayan kullanımların da sözlükselleşme bağlamında ayrıca üzerinde durulması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Aksan, D. (1996). *Türkçenin Sözcük Varlığı*. Ankara Engin Yayınevi.

Şahin, İ. (2016). *Adbilim (Çerçeve, Terim, Yöntem Ve Sınıflandırmalarıyla)*. Ankara: Pegem Akademi.

DS (1993): *Derleme Sözlüğü 1-12*. Ankara: TDK Yayınları.

GTS: *Güncel Türkçe Sözlük*: www.tdk.gov.tr / Erişim tarihi: 14-24.05.2021.

